

BYDŁO NADBUŻAŃSKIE CZARNE NA KARTACH HISTORII

Ewa Sosin^{1*}, Anna Radko², Magdalena Dziad¹, Tomasz Godlewski³

¹Instytut Zootechniki Państwowy Instytut Badawczy, Zakład Ochrony Bioróżnorodności Zwierząt Gospodarskich i Hodowli Koni, 32-083 Balice k. Krakowa

²Instytut Zootechniki Państwowy Instytut Badawczy, Zakład Genetyki Molekularnej, 32-083 Balice k. Krakowa

³Gospodarstwo Rolne Tomasz Godlewski, Strękowo Nieczykowskie 3, 07-322 Nur

*E-mail: ewa.sosin@iz.edu.pl

Ewa Sosin: <https://orcid.org/0000-0001-5304-972X>

Anna Radko: <https://orcid.org/0000-0003-0205-235X>

Abstrakt

Bydło nadbużańskie czarne, uznawane dotychczas za wymarłe, było częścią gospodarki wiejskiej nad rzeką Bug od XIX wieku do początków XX wieku. W literaturze tamtego okresu podkreślano jego odporność, niewielkie wymagania środowiskowe, stosunkowo dobrą mleczność oraz wytrzymałość i przydatność do pracy jako woły robocze. Wraz ze śmiercią Ludwika Górskiego – właściciela obory zarodowej w Sterdyni – i nadejściem I wojny światowej hodowla uległa zanikowi. W 2023 roku odnaleziono kilkanaście sztuk bydła w typie nadbużańskiego czarnego, które obecnie utrzymywane są w dwóch stadach na obszarze historycznego występowania rasy. Trwają poszukiwania kolejnych zwierząt w typie bydła nadbużańskiego czarnego. Celem pracy było udokumentowanie historii tej rasy, zebranie źródeł opisujących jej cechy fenotypowe i znaczenie w kulturze hodowlanej oraz stworzenie podstaw do restytucji i objęcia jej programem ochrony zasobów genetycznych. Opracowanie stanowi wprowadzenie do dalszych badań nad identyfikacją i ochroną bydła nadbużańskiego czarnego jako elementu bioróżnorodności i dziedzictwa kulturowego polskiej wsi.

Słowa kluczowe: bydło, nadbużańskie czarne, rasa rodzima, restytucja, ochrona zasobów genetycznych

Wstęp

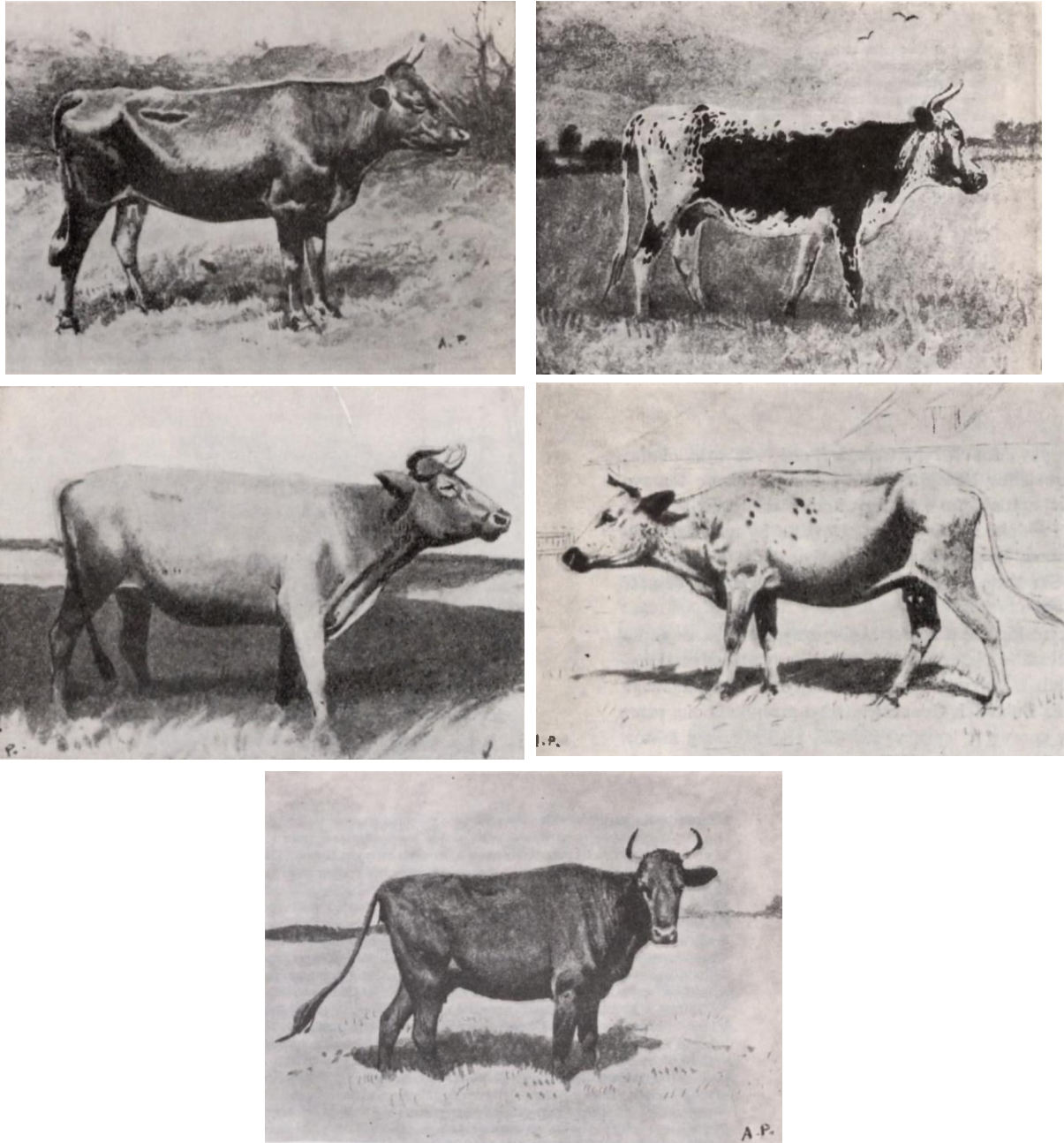
W Królestwie Polskim, nad rzeką Bug, występowało niegdyś prymitywne bydło o umaszczeniu czarnym, brunatnym lub czerwonym, w literaturze z początku XX wieku określane jako bydło nadbużańskie. Prace hodowlane nad tą rasą prowadzone były od drugiej połowy XIX wieku, jednak obecnie rasa ta uznawana jest za wymarłą. Rasy rodzime oraz lokalnie zaadaptowane, które przetrwały, z uwagi na swoją niewątpliwą wartość nie tylko hodowlaną, ale także historyczną i kulturową, objęte są hodowlą zachowawczą. Na mocy Ustawy o organizacji hodowli i rozrodzie zwierząt gospodarskich z dnia 10 grudnia 2020 roku Instytut Zootechniki PIB jest podmiotem odpowiedzialnym za koordynację działań związanych z ochroną zasobów genetycznych zwierząt w Polsce, w tym bydła. Działania na rzecz ochrony ras zachowawczych bydła rozpoczęły się już w latach 70. XX wieku, a właściwe programy ochrony, które (z aktualizacjami) funkcjonują do chwili obecnej, obejmowały kolejno rasy polską

czerwoną (1999 r.), białogrzbiętą (2003 r.) (rasy uznawane za rodzime), a w dalszej kolejności rasy polską czerwono-białą (2007 r.) oraz polską czarno-białą (2008 r.) (rasy lokalnie przystosowane). Historia tych ras jest bardzo dobrze opisana w literaturze końca XIX i początku XX wieku. W wielu tekstach źródłowych odnoszących się do początków działań na rzecz rozwoju ras rodzimych bydła oprócz bydła polskiego czerwonego i białogrzbietego wymieniane jest bydło czarne. Bydło nadbużańskie czarne to zatem jedna z ras autochtonicznych.

Rasy zachowawcze mimo mniejszego znaczenia gospodarczego odgrywają ważną rolę w zachowaniu bioróżnorodności gatunków. Są także żywym świadectwem myśli hodowlanej polskich hodowców kształtowanej przez setki lat. Biorąc pod uwagę coraz większą wrażliwość ras uszlachetnionych na zmieniające się warunki środowiskowe, rasy zachowawcze niepoddane ostrej selekcji stanowią rezerwuarnie cennych kombinacji genetycznych, które na przestrzeni lat warunkowały im adaptację do różnych, czasem trudnych warunków środowiskowych. Z uwagi na zmiany klimatyczne cechy takie jak wysoka odporność na czynniki chorobotwórcze, niewybredność w doborze pasz, ich dobre wykorzystanie i zdolność do szybkiej kompensacji utraconej kondycji mogą okazać się równie istotne jak wysoka produkcja mleka dla ras komercyjnych. Celem pracy jest udokumentowanie historii bydła nadbużańskiego czarnego oraz stworzenie podstaw do jego restytucji i objęcia programem ochrony zasobów genetycznych.

Historia

Pierwsze opisy bydła nadbużańskiego czarnego pochodzą z przełomu XIX i XX wieku, kiedy to próbowano scharakteryzować i sklasyfikować krajowe pogłowie bydła (Chaniewski, 1905; Malsburg, 1894; Moczarski, 1917; Ostromęcki, 1903; Barański, 1887) (ryc. 1). W okresie tym toczyła się żywa dyskusja nad krajowymi rasami bydła (Kuczyński, 1902; Moszyński, 1903; 1904; Nitkowski, 1901). Nitkowski (1906) wyszczególnia cztery cenne rasy rodzime: nadwiślańskie białogrzbiecie, czarne nadnarwiańskie i nadbużańskie oraz czerwone polskie. Stwierdza, że nad Bugiem jest więcej miejscowego bydła czarnego aniżeli czerwonego, wspomina też o majątku w Sterdyni, gdzie powstała pierwsza obora miejscowego czarnego bydła dzięki zaangażowaniu i pracy Ludwika Górskiego. Ludwik Górski (1818-1908) był polskim działaczem społecznym i politycznym, ziemianinem, agronomem. Jako jeden z pierwszych w Królestwie Polskim wprowadził postępowe metody gospodarki rolnej i pracował w kierunku przeobrażenia stosunków włościańskich; współpracował przy „Rocznikach Gospodarstwa Krajowego”, a od 1856 r. był jednym z inicjatorów i założycieli Towarzystwa Rolniczego. Jak podaje Miszewski (1899): „po wybiciu w r. 1852 całej obory na księgosusz, właściciel Sterdyni zakupił od włościan i szlachty zagonowej z okolic nad Bugiem i Liwcem kilkadziesiąt sztuk krów i jałowic, pomiędzy, którymi zauważył kilkanaście sztuk jednolitych i jednakowy kształt przedstawiających zwierząt w tych stronach z powodu swej mleczości i odporności na wszelkie choroby”. Według Kleckiego (1904) dużo pierwotnego typu bydła czarnego utrzymywano w okolicy Kamieńczyka Wielkiego (woj. mazowieckie) tłumacząc, iż zachowanie w czystości rasy możliwe było na skutek pewnego odizolowania od dużych szlaków czy ośrodków handlowych, braku dużych majątków ziemskich, co, jak podaje, wynikało z „usposobienia miejscowej drobnej szlachty, bardzo przywiązanej do dawnych tradycji i stroniącej od wszelkich nowości”. W rejonach tych zatem dużo tego bydła można było spotkać na organizowanych jarmarkach po miasteczkach i osadach ziemi nurskiej i Podlasia. Materiał wyjściowy stanowiący podstawę pracy hodowlanej w gospodarstwie w Sterdyni stanowiły zatem sztuki zakupione z gospodarstw włościańskich z okolic miejscowości takich jak: Kamieńczyk Wielki, Zawisty, Tymianki, Ceranów, Chądzyń, a także ze wspomnianych jarmarków.

Ryc. 1. Ryciny według Andrzeja Piotrowskiego z 1904 r. przedstawiające bydło ras rodzimych. W kolejności: czerwona krowa polska, bydło biało-grzbięte, stalowosiwa krowa, krowa żuławska i czarna krowa nadbużańska (Hodowla zwierząt gospodarskich w Królestwie Polskim w latach 1815–1918, W. Pruski, 1969)

Fig. 1. Illustrations by Andrzej Piotrowski from 1904 depicting native cattle breeds. In order: Polish Red cow, White-backed cattle, Steel-grey cow, Żuławska cow and Nadbużańska Black cow (Hodowla zwierząt gospodarskich w Królestwie Polskim w latach 1815–1918, W. Pruski, 1969)

Dokładnym opisem bydła czarnego nadbużańskiego zajął się Profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Walerian Klecki wraz ze swoimi uczniami Augustem Dehnelem, Wacławem Zakrzewskim i Zygmuntem Ihnatowiczem, którzy w roku 1899 i 1902 wykonali dokładne pomiary bydła sterdyńskiego jak i tego występującego w okolicy Sterdyni (ryc. 2). W wyniku ich pracy powstały dwie części pracy opisujące bydło nadbużańskie, skupiające się w szczególności na wymiarach i porównaniu ich z innymi rasami. Pierwsza z nich dotyczyła historii i ogólnych pomiarów, podczas gdy druga zajęła się dokładnym opisem czaszki i głowy (Klecki, 1904; 1906).

Ryc. 2. „Grupa bydła nadbużańskiego z obory w Sterdyni (Bardziej uszlachetnione, typ współczesny)” – fotografia W. Kleckiego z 1903 r.

Fig. 2. “A group of Nadbużańskie cattle from a barn in Sterdyn (more refined, modern type)” – photograph by W. Klecki from 1903.

Nie tylko Klecki świadomy był istnienia takiej rasy. W Kwestionariuszu Delegacji Hodowli Bydła z 1904 r. mającym na celu zbadanie krajowych typów bydła, obok bydła czerwonego, białogrzbietów, bydła żuławskiego i z białymi łbami, wymienione były też „czarne, tzw. nadbużańskie” (Pruski, 1969). W gazecie „Gospodarz” z 1906 r., w dziale pytań i odpowiedzi znajduje się zapytanie czytelnika, o to gdzie można znaleźć bydło krajowe. W odpowiedzi udzielonej przez Jana Ostromięckiego wskazana była między innymi obora bydła czarnego ze Sterdyni, która „odznacza się wyrównaniem i mlecznością” (Ostromięcki, 1906). Liczne dyskusje prowadzone w prasie rolniczej oraz obecność na wystawach świadczą o świadomości istnienia tej rasy w polskiej kulturze hodowlanej.

Bydło nadbużańskie czarne na wystawach hodowlanych

Bydło nadbużańskie czarne prezentowane było na wystawach krajowych w Warszawie, Radomiu i Częstochowie. W 1897 r. podczas wystawy zwierząt w Warszawie zaprezentowano stawkę bydła nadbużańskiego czarnego, a wystawiający ją Ludwik Górski otrzymał wyrazy uznania za „usiłowania wytworzenia bydła rasy krajowej”. W trakcie wystawy doszło do wydarzenia, które szerokim echem odbiło się w środowisku hodowlanym. Prezentowana krowa nadbużańska czarna urodziła cielę o czerwonym umaszczeniu (Ryx, 1897). Z przekazów ustnych hodowców rasy polskiej czerwonej wynika również, iż w populacji bydła polskiego czerwonego spotykane były przypadki urodzeń cieląt o umaszczeniu czarnym. W 1899 r. na wystawie zwierząt w Radomiu Maria Lewicka z Regowa pod Dęblinem zaprezentowała dwie czarne krowy krajowe i parę czarnych wołów (Chaniewski, 1899), za które otrzymała medal brązowy. Stawka bydła czarnego nadbużańskiego ze Sterdyni wystawiana była ostatni raz w 1909 roku na Wystawie Przemysłu i Rolnictwa w Częstochowie. Wystawiająca je Marta

Krasińska zdobyła 1 złoty medal, 1 srebrny oraz 2 brązowe. Dwie jałówki otrzymały też listy pochwalne, a buhaj „Herod” opisywany był w prasie jako sztuka bardzo ładna, lecz z niezbyt dodatnim temperamentem. Na tej samej wystawie swoją stawkę zaprezentował też Ludwik Górski, bratanek zmarłego w 1908 r. właściciela Sterdyni. Jego czerwone bydło nadbużańskie zdobyło wówczas 3 srebrne medale, 1 brązowy i 2 listy pochwalne (Ostrowski, 1909).

Ostatnie dowody na istnienie rasy nadbużańskiej czarnej to film z lat 70. XX wieku dotyczący powstania Państwowego Gospodarstwa Rolnego Grądy-Woniecko, gdzie niewielkie czarne bydło o charakterystycznej budowie przepędzane jest wraz z innymi sztukami po polnej drodze. Wśród prowadzonego bydła z łatwością rozpoznać można bydło żuławskie, białogrzbięte, czerwone polskie czy bydło stalowe. W podręcznikach do hodowli zwierząt wydawanych w tym czasie o rasie nadbużańskiej czarnej wspomina się już tylko jako o wymarłej, za przyczynę utraty tej rasy podawane jest nikłe zainteresowanie jego hodowlą. Bydło czerwone polskie, białogrzbięte czy żuławskie przetrwało do naszych czasów i objęte jest obecnie programem hodowli zachowawczej, co pozwoliło zachować cechy tego dawnego bydła w tym wysoką odporność i doskonałe przystosowanie do trudnych warunków środowiskowych.

Cechy charakterystyczne

Umaszczenie

Za najbardziej charakterystyczną cechą tej rasy uznawano czarną maść. Klecki (1904) wśród bydła czarnego wyróżnia 3 rodzaje maści: jednolicie czarne, czarne z rdzawymi plamami lub białymi odmianami oraz czarne z wielkimi odmianami białymi, łysinami na głowach, białymi kończynami i brzuchem, czasem czarno-srokatę. Bydło czarne zaliczane do pierwszego rodzaju było rzadkie, a niektóre sztuki charakteryzowały się czarną pręgą grzbietową występującą na jaśniejszym grzbiecie czy też tzw. „sarnim pyskiem”, czyli jaśniejszą obwódką dookoła słuzawicy albo ciemnej obwódki na tle innej jaśniejszej. Najczęściej utrzymywane było bydło czarne z odcieniem rdzawym bez odmian lub z niewielkimi białymi odmianami (gwiazdki na czole, niewielkie plamy na wymieniu czy białe włosy w kiści ogonowej). Z kolei Rostafiński (1920) za Zakrzewskim podaje „(...) ubarwienie nie jest czysto czarne, patrząc pod światło, prawie u wszystkich sztuk można zauważyć pewien odcień rdzawy, u niektórych sztuk występuje na pewnych partjach zupełnie wyraźne zabarwienie (najczęściej w międzykroczu, na wewnętrznej stronie tylnych nóg, częściowo także przednich, czasami na podgardlu i udach, dalej na brzuchu, wymieniu i tarczy mleczej). Czub na głowie obfituje również w rdzawe włosy. Pręga grzbietowa rdzawa, z czarnym wązkim paskiem w środku (...) Prawie u wszystkich sztuk występują większe lub mniejsze białe plamy na brzuchu i częściowo na wymieniu, w ogóle od spodu. Plamy te są zwykle niezbyt wielkie, niekiedy przechodzą jednak w szeroki pas, biegnący środkiem brzucha”. Wiśniewski (1919) podaje, iż bydło to było pokrewne do bydła polskiego czerwonego.

Budowa ciała

Z opisów wykonanych przez uczniów Kleckiego wynika, że bydło nadbużańskie było średniej wielkości. Na podstawie stosunku wysokości do długości tułowia zaklasyfikowano je jako wysokie. Zmierzona wysokość w krzyżu wahała się od 122 do 142,5 cm. Ogólna budowa wskazywała na typ mleczny z tendencją do opasania wyrażoną przez obszerną klatkę piersiową. Przestrzenie międzyżebrowe określane są jako wąskie, a żebra niezbyt szerokie. Linia grzbietowa dosyć równa, nieco łęgowata. Kłęb niezbyt wydatny, a przy tym długi i wąski. Łopatka stroma. Autorzy wskazują na długą głowę z krótkim czołem i małą odległością między nasadami rogów. Same zaś rogi określano jako średniej długości, białe u nasady i czarne na końcach. Wymiona i żyły mlecze dobrze rozwinięte, wskazujące na mleczność krów.

Zwracały uwagę też długie nogi. Co do grubości skóry autorzy nie są zgodni. Zakrzewski twierdził, że była ona dosyć gruba, Ihnatowicz, że cienka, a Dehnel zaklasyfikował ją jako średniej grubości. Waga krowy wynosiła około 450 kg (Klecki, 1904).

Aktualnie zidentyfikowane sztuki przedstawiają typ mleczny z lekko zaznaczonymi cechami opasowymi. Są niewielkie, o płaskich profilach mięśni, o cienkiej kości i wydłużonym pysku. Zmierzone krowy miały od 116 do 141,5 cm w krzyżu, co pokrywa się z pomiarami historycznymi (Klecki, 1904). Zmierzone buhaje miały po 130 i 136 cm wysokości w krzyżu. Z kolei ich wysokość w kłębie wynosiła odpowiednio 127 i 134 cm, były więc wyższe od dwuletniego czarnego buhaja zmierzonego przez Ihnatowicza, dla którego pomiar ten wynosił 123 cm (Klecki, 1904).

Cechy produkcyjne

Bydło nadbużańskie było bydłem późno dojrzewającym. Cielęta rodziły się z wagą około 25 kg, a jałowki kryte były po skończeniu 2 roku życia, pełny rozwój osiągając w wieku 5 lat. Opracowania różnych autorów, którzy wymieniają wśród krajowych rasy bydła nadbużańskie czarne, wskazują na ich dobrą mleczność (Kossak, 1901). Jak podaje Miszewski (1899), średnia wydajność za rok 1897/1898 wynosiła około 2460 l. Podobna informacja o wydajności zawarta jest także w opracowaniu Kleckiego (1904), gdzie dodatkowo można znaleźć podaną maksymalną wydajność wynoszącą 3816 l. Badania Miszewskiego (1899) przedstawione w tabeli 1 wskazują na potencjał mleczny krów nadbużańskich, które nawet przy nieco gorszym żywieniu nie ustępowały krowom holenderskim. Dodatkowo ich mleko charakteryzowało dużą zawartością tłuszczu wynoszącą około 3,35% (Miszewski, 1897).

Tabela 1. Porównanie mleczności bydła czarnego z innymi rasami (zachowano oryginalną pisownię; Miszewski, 1899)

Table 1. Comparison of milk yield of Black cattle with other breeds (original spelling retained; Miszewski, 1899)

Rasa Breed	Przeciętna waga żywa Average live weight	Mleczność (litry) Milk yield (litres)	Mleczność zredukowana do 1000 fun. żywej wagi Milk yield reduced to 1000 pounds live weight
Holendry Amsterdam Amsterdam	do 700 kg up to 700 kg	3500	2630
Holendry Griningen Groningen	600	2800	1910
Wschodnie fryzyjskie East Friesian	600	3000	2040
Oldenburgi Oldenburg	600	3200	2200
Angler	380	2600	2680
Jersej Jersey	300	2000	2730
Szwytz Brown Swiss	600	3000	2400
Fribourg	1000	3000	1230
Simmental	700	2400	1310
Holenderskie w Sterdyni Dutch in Sterdyn	550	2485	1912
Rasa czarna krajowa, przeciętnie z ośmiu lat Black domestic breed, average of eight years	450	2162	1965
Rasa czarna krajowa, 1897–98 Black domestic breed, 1897–98	450	2460	2236

Dobre przystosowanie i odporność

Miszewski (1897) podaje, że „w ostatnich trzydziestu latach rozwinął się pomiędzy hodowcami bardzo silny prąd odnalezienia i uszlachetnienia ras miejscowych bydła, bez krzyżowania go innymi rasami”. Co więcej, zaznacza, że „częste choroby, grasujące epidemicznie, jak skrofuły, suchoty, zaraza płucna, tuberkuły, spowodowane już to zaledwie wielkim wydelekowaniem rasy, już niemożnością zaaklimatyzowania się, jak niemniej nieopłacające się sportrzebowanie paszy, zwłaszcza intezywnej, wprowadziło hodowców na myśl odszukania bydła, pierwotnie w danej miejscowości hodowanego”.

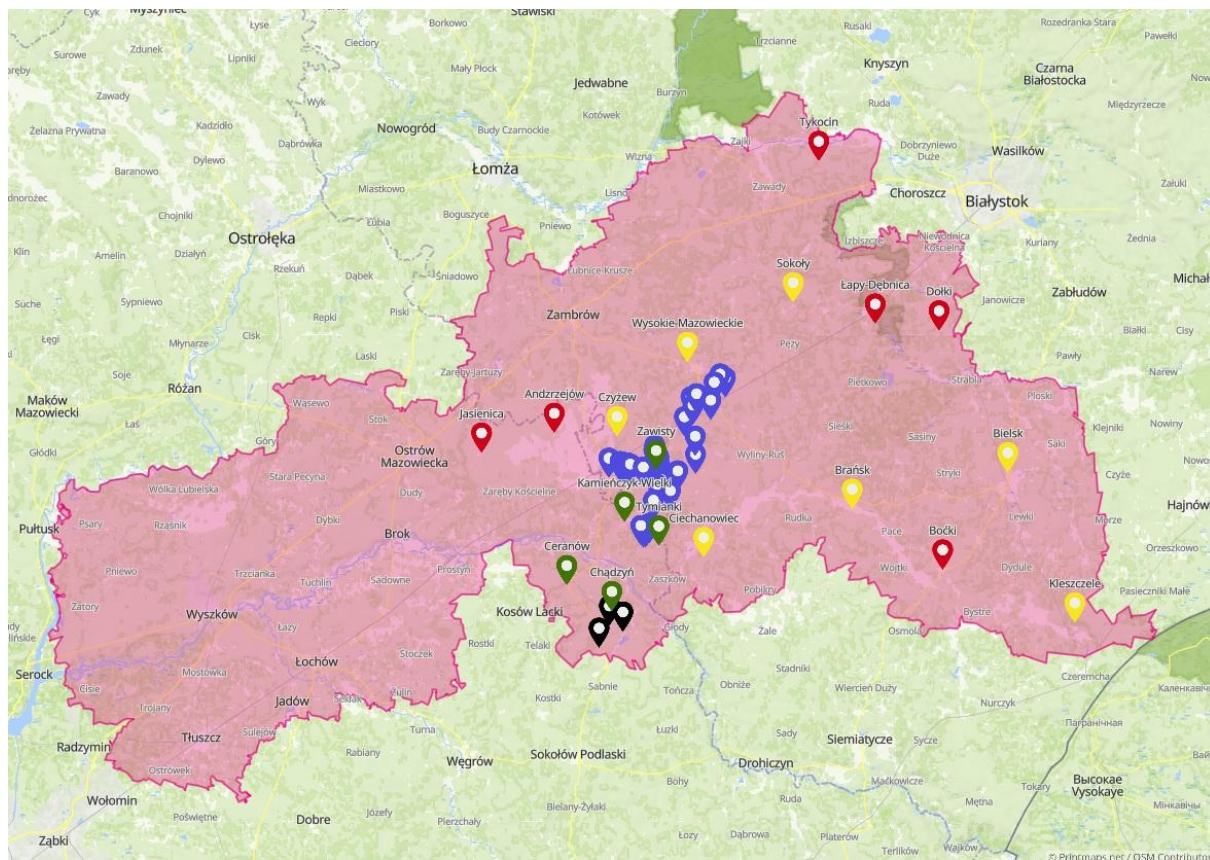
Niewątpliwie duże nadzieje z rozwojem rasy hodowcy upatrywali w doskonaleniu cech mlecznych, jednak bydło nadbużańskie czarne słynęło z ogromnej odporności i wytrzymałości na trudne warunki środowiskowe. Zgodnie z opisami historycznymi oraz przekazami ustnymi miejscowych hodowców bydło to wykazuje dużą odporność na trudne warunki środowiskowe. Występowało na okresowo zalewanych, a jednocześnie narażonych na suszę terenach. Dorzecze Bugu charakteryzuje się zróżnicowanymi ekosystemami. Wzdłuż rzeki znajdują się tereny podmokłe, które stanowią siedlisko dla wielu gatunków roślin i zwierząt. Występują tu zarówno lasy, łąki, jak i torfowiska. Pod względem uprawy i hodowli tereny należą do wymagających. Przewaga gleb bielicowych w połączeniu z występowaniem gleb brunatnych i madowych stwarza specyficzne warunki dla lokalnego rolnictwa, które jest dostosowane do tych uwarunkowań glebowych. W okresie suszy zwierzęta te były w stanie wykorzystywać nawet słabą jakościowo paszę. Z przekazów ustnych wiadomo, że często bydło to żywiło się nawet mchem czy wrzosem, a wypas prowadzony był w okolicznych lasach czy bagnach, gdyż wszelkie lepsze grunty przeznaczane były pod uprawy. Do mechanizmów adaptacyjnych należy zaliczyć zatem przystosowanie do okresowych niedoborów paszowych i bardzo dobre wykorzystanie nawet niskiej jakości paszy. Niewielkie rozmiary, lekka budowa oraz szeroko rozstawione racice umożliwiają przemieszczanie się po grząskim, podmokłym terenie. Podobnie jak pozostałe rasy zachowawcze bydła, odznaczają się bardzo wysoką odpornością na pasożyty i choroby. Z przekazów historycznych wynika, iż bydło to tak jak bydło polskie czerwone było odporne na siejący spustoszenie, pod koniec XIX wieku, księgosusz czyli pomór bydła (*Typhus bovis contagiosus*).

Najnowsza historia

W 2023 roku kilkanaście sztuk krów w typie bydła nadbużańskiego czarnego, uznanego za wymarłe od lat 70. XX wieku, zostało zidentyfikowanych na pograniczu województwa mazowieckiego i podlaskiego (Sosin i in., 2024). W lutym 2023 r. na warsztatach kulinarnych „Rasa Rodzima” w Pułtusku przedstawiona została informacja o bydle nadbużańskim czarnym. Uczestniczący w spotkaniu hodowca Tomasz Godlewski stwierdził, że takie osobniki jeszcze występują i zdarza się, że są dostępne na skupach bydła. Na początku kwietnia tego samego roku przesłał zdjęcia prymitywnych w budowie, niewielkich czarnych krów, zrobione w jednym z gospodarstw z okolicy Osuchowej Starej, co stało się impulsem do podjęcia badań. Między czerwcem a sierpniem zbierany był materiał – włosy wraz z cebulkami, oddany do analizy prof. Annie Radko z Instytutu Zootechniki. Oficjalnie o bydle nadbużańskim czarnym po raz pierwszy wspomniano w listopadzie podczas Forum Genetycznego organizowanego w Balicach przez Polską Federację Hodowców Bydła i Producentów Mleka.

W kolejnym roku, w lutym podczas dorocznej Szkoły Zimowej Hodowców Bydła, zaprezentowane zostało pierwsze doniesienie dotyczące badań nad bydłem nadbużańskim czarnym. 18 kwietnia 2024 na specjalnie zorganizowanej konferencji w Muzeum Rolnictwa w Ciechanowcu przedstawione zostały pierwsze wyniki badań literaturowych, fenotypowych oraz genetycznych. Zaprezentowana została również stawka zwierząt w typie bydła nadbu-

zańskiego czarnego. Latem tego samego roku prowadzono dalsze poszukiwania osobników odpowiadających opisom literaturowym na terenie ich historycznego występowania (ryc. 3).

Ryc. 3. Mapa przedstawiająca obszar występowania bydła nadbużańskiego czarnego na podstawie danych literaturowych. Zaznaczono majątek Sterdyń wraz z jego folwarkami: Paulinów i Seroczyn (na czarno), miejsca w których Ludwik Górski kupował sztuki do swojej obory (na zielono), jarmarki na których pojawiało się bydło nadbużańskie czarne (na żółto), miejscowości, w których Zygmunt Ihnatowicz liczył „bydło ziemi nurskiej” (na niebiesko), oraz pozostałe miejscowości, które zostały wymienione w literaturze jako miejsca, gdzie znajdowało się czarne bydło (na czerwono)

Fig. 3. Map showing the distribution area of the Nadbużański Black cattle based on literature data. The Sterdyń estate with its farms: Paulinów and Seroczyn (in black), places where Ludwik Górski bought animals for his barn (in green), fairs where Nadbużański Black cattle appeared (in yellow), localities where Zygmunt Ihnatowicz counted “cattle of the Nur region” (in blue), and other localities mentioned in the literature as places where black cattle were found (in red)

Zwierząt odpowiadającym opisowi bydła nadbużańskiego czarnego poszukiwano w okolicach m.in. Kamieńczyka Wielkiego, Przewozu Nurskiego, Ciechanowca, Kosowa Lackiego, Wólki Rytelskiej, Jakubików, Wszeborów, Starej Osuchowej oraz w miejscowościach Tymianki, Boguty i Zawisty. 2 października 2024 r. odbyło się kolejne spotkanie, tym razem z udziałem lokalnych mieszkańców, którzy pamiętali bydło nadbużańskie czarne. Celem wydarzenia było zebranie świadectw potwierdzających, że zwierzęta te były niegdyś hodowane na tym terenie. Z relacji uczestników wynikało, że miejscowo hodowcy używali do krycia naturalnego w stadach buhajów ras lokalnych pomimo zakazów, jakie obowiązywały w latach 70. XX wieku. Częstą i długoletnią praktyką było tradycyjne używanie i udostępnianie buhaja sąsiadom – zarówno bliższym i dalszym – co prowadziło z czasem do ujednolicenia typu budowy zwierząt w regionie. Jednym z bardziej drastycznych wspomnień, często przywoływanych podczas spotkania, była przymusowa kastracja buhajów – często przeprowadzana bez wiedzy lub zgody właścicieli. Tego typu relacje, jak te przekazane przez Stanisława Tryniszewskiego i Krystynę Kamińską, są świadectwem sprzeciwu wobec narzuconych

odgórnie regulacji. Podobne historie zgłaszane były także przez hodowców innych ras rodzimych. Efektem podjętych działań było założenie Fundacji Czarna Nadbużańska, której celem jest przywrócenie, uznawanej do tej pory za wymarłą, rodzimej rasy bydła – nadbużańskiej czarnej.

Badania genetyczne

W celu oceny genetycznej od zwierząt odpowiadających fenotypowo bydłu nadbużańskiemu czarnemu pobrano materiał genetyczny od 42 osobników (36 krów i 8 buhajków), które zlokalizowane zostały w miejscowościach Nur, Kamieńczyk Wielki, Sterdyń i ich okolicach. Celem ustalenia profili DNA w oparciu o genotypowanie 12 mikrosatelitarnych loci (STR) oraz w przyszłości wykorzystanie zidentyfikowanych alleli do opracowania testów pozwalających na precyzyjne genetyczne określanie przynależności rasowej, przeprowadzono izolację DNA (DNA Sherlock AX; A&A Biotechnology); amplifikację sekwencji mikrosatelitarnych; elektroforezę kapilarną w sekwenatorze 3500x, ustalenie profili DNA. Do badań wykorzystano markery mikrosatelitarne BM1818, BM1824, BM2113, ETH3, ETH10, ETH225, INRA23, SPS115, TGLA53, TGLA122, TGLA126 i TGLA227 rekomendowane przez ISAG, wchodzące w skład podstawowego zestawu STR-12-plex stosowanego w IZ PIB do weryfikacji rodowodów bydła. Na podstawie bayesowskiej metody Monte Carlo opartej na łańcuchach Markowa – MCMC, przy użyciu programu STRUCTURE przeprowadzono analizę struktury genetycznej osobników i różnicowanie z profilami genetycznymi ras występujących w Polsce (ZR, HO, RP, LM i innych). Przeprowadzono izolację DNA (DNA Sherlock AX; A&A Biotechnology); amplifikację sekwencji mikrosatelitarnych; elektroforezę kapilarną w sekwenatorze 3500x, ustalenie profili DNA.

Profil DNA sztuk porównano z bydłem polskim czerwonym (RP), polskim czerwono-białym (ZR), polskim holsztyńsko-fryzyjskim odmiany czarno-białej (HO), limousine (LM) oraz innymi rasami mięsnymi jak angus odmiany czarnej i czerwonej. Kilkanaście sztuk fenotypowo zbliżonych do bydła nadbużańskiego czarnego, odmiennych genetycznie od w/w ras znajduje się w 2 gospodarstwach w województwie mazowieckim na obszarze historycznego występowania bydła nadbużańskiego czarnego, w powiecie ostrowskim i sokołowskim (ryc. 4).

Ryc. 4. Krowa w typie bydła nadbużańskiego czarnego (Sosin, 2024)
Fig. 4. Cow of the Nadbużańskie Black cattle type (Sosin, 2024)

Podsumowanie i dalsze prace

Obecnie trwają prace nad restytucją rasy. Poszukiwane są osobniki w typie bydła nadbużańskiego czarnego, szczególnie w obrębie historycznego występowania rasy. Prowadzone badania mają na celu ustalenie odrębności genetycznej oraz opracowanie profilu genetycznego dla rasy. Planowane jest otwarcie rejestru, a w dalszej perspektywie utworzenie księgi wraz z objęciem zwierząt programem ochrony zasobów genetycznych.

Piśmiennictwo

- Barański A. (1887). *Historia Bydła Krajowego*. Lwów, Z.1: 20.
- Chaniewski S. (1899). Wystawa w Radomiu. Bydło rogate. *Gazeta Rolnicza*, 38: 317–318.
- Chaniewski S. (1905). Ze spraw hodowlanych. III Nasza anketa. *Gazeta Rolnicza*, 10: 164–166.
- Klecki W. (1904). *Studia nad rasami i odmianami bydła rogatego w Polsce*. Serya 1. Kraków, Nakładem Akademii Umiejętności.
- Klecki W. (1906). *Studia nad bydłem nadbużańskim*. Część druga. W: *Sprawozdanie Komisji Fizyograficznej obejmujące pogląd na czynności dokonane w ciągu roku 1906 oraz Materiały do fizyografii krajowej*. Kraków, 41: 1–78.
- Kossak T. (1901). O hodowli i żywieniu bydła rogatego dla użytku gospodarzy wiejskich. Warszawa, ss. 4–6.
- Kuczyński S. (1902). W sprawie podniesienia hodowli bydła w gubrenji siedleckiej. Odczyt wygłoszony na posiedzeniu Tow. Rol. Gub. siedleckiej w dniu 23 stycznia 1902 roku. *Gazeta Rolnicza*, 18: 337–338; 19: 357–361.
- Malsburg K. (1894). Z systematyki bydła krajowego. *Roczniki Krajowej Wyższej Szkoły Rolniczej w Dublanach*. Lwów, ss. 65–136.
- Miszewski S. (1897). Zarodowe bydło czarne rasy krajowej w Sterdyni. *Gazeta Rolnicza*, 15: 172.
- Miszewski S. (1899). Krowy rasy holenderskiej i nadbużańskiej. *Prace Sekcji Rolnej w roku 1899*. Dodatek bezpłatny do „Gazety Rolniczej”. Warszawa, ss. 8–13.
- Moczarski Z. (1917) *Rasy Bydła*. Biblioteka rolnicza, 64: 17.
- Moszyński S. (1903). Kilka uwag o uszlachetnianiu polskiego bydła krajowego na podstawie podziału na rasy. *Gazeta Rolnicza*, 38: 661–666.
- Moszyński S. (1904). W sprawie przyszłości hodowlanej naszego bydła. *Gazeta Rolnicza*, 24: 407–409.
- Nitkowski A. (1901). Nasze aspiracje i drogi w hodowli. *Rolnik i Hodowca*, 25: 289–292.
- Nitkowski A. (1906). Rzecz o imporcie ze stanowiska hodowlanego i ekonomicznego. Część II. Spostrzeżenia empiryczne. *Gazeta Rolnicza*, 17: 275–280.
- Ostromęcki J. (1903). Bydło krajowe w gub. Królestwa Polskiego. *Gazeta Rolnicza*, 32: 563–566.
- Ostromęcki J. (1906). Bydło rasy polskiej. Odpowiedzi. Pytanie 73. *Gospodarz – Poradnik rolniczo-ogrodniczy dla mniejszych właścicieli ziemskich*, 5: 75.
- Ostrowski R. (1909). Wystawa w Częstochowie. Dział bydła rogatego. *Rolnik i Hodowca*, 38: 445–448.
- Pruski W. (1969). *Hodowla zwierząt gospodarskich w Królestwie Polskim w latach 1815–1918 tom III okres 1899–1918*. Warszawa, ss. 511–513.
- Rostafiński J. (1920). *Rasy bydła domowego jego hodowla i żywienie*. Warszawa, ss. 74–77.
- Ryx J. (1897). Wystawa inwentarzy w Warszawie. *Rolnik i Hodowca*, 20: 457–459.

Sosin E., Radko A., Godlewski T. (2024). Bydło nadbużańskie czy jeszcze istnieje? Mat. konf.: Szkoła Zim. Hod. Bydła. Zakopane, 26-29.02.2024.
Wiśniewski S. (1919). Rasy Bydła. Warszawa, ss.11.

Zatwierdzono do druku: 27 XI 2025

THE NADBUŻAŃSKIE BLACK CATTLE IN THE PAGES OF HISTORY

Ewa Sosin, Anna Radko, Magdalena Dziad, Tomasz Godlewski

SUMMARY

The Nadbużańskie Black cattle, until recently considered extinct, were part of the rural economy along the Bug River from the 19th century to the early 20th century. Literature from that period emphasized their resilience, low environmental requirements, relatively good milk yield, as well as endurance and suitability for work as draft oxen. With the death of Ludwik Górski – owner of the breeding herd in Sterdyń – and the outbreak of World War I, breeding of this cattle declined. In 2023, several individuals resembling the Nadbużańskie Black type were discovered, currently kept in two herds within the historical range of the breed. Searches for additional animals of this type are ongoing. The aim of this study was to document the history of the breed, to collect sources describing its phenotypic traits and significance in breeding culture, and to establish the basis for its restoration and inclusion in the genetic resources conservation program. This work serves as an introduction to further research on the identification and protection of the Nadbużańskie Black cattle as an element of biodiversity and the cultural heritage of the Polish countryside.

Keywords: cattle, Nadbużańskie Black, native breeds, restoration, genetic resources conservation